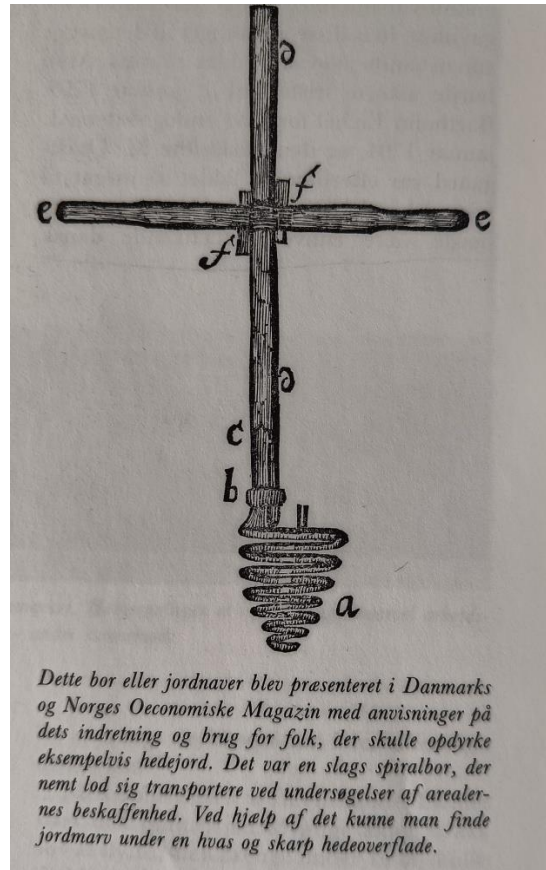

Hedekoloniseringen i 1700-tallet.

Indhold

Hedeopdyrkningen.....	2
Statsindgreb i hedekolonierne.....	4
Kilder mv.	6

Hedeopdyrkningen

De jyske heder strakte sig gennem Midt-og Vestjylland, fra Skiveegnen i nord til ned gennem Slesvig. Pletvis fandtes opdyrkede jordstykker af vekslende godhed, men de synede kun af lidt i de vældige lyng- og kratarealer.

Endnu i 1700-tallets begyndelse havde man i centraladministrationen ikke meget andet end teoretisk viden om forholdene på disse store hedeflader. De var ikke inddraget ved matrikuleringen, og omfanget af mulige hævdvundne brugsrettigheder for landboerne ved hederandlinierne var uafklaret. Imidlertid var Frederik 4. opsat på at fremme agerdyrkningen også i disse egne, og han udstedte i 1723 en forordning med henblik på at få taget hederne under plov. Den omhandlede strækninger i Lundenæs og Bøvling amter, der, efter opfattelsen i København, måtte henligge uudnyttede og ligefrem råbte på at blive gjort tjenlige til agerdyrkning.

Regeringen ønskede en hurtigere befolkningstilvækst og mente, at utallige familier ville kunne finde deres udkomme her. Der blev stillet en række friheder i udsigt for dem, der ville slå sig ned i ødelandet: Skatte- og afgiftsfrihed i 20 år, frihed for soldaterudskrivning, kongeægter, sognekørsler og troppeindkvarteringer ligeledes i 20 år. Endvidere gaves der mulighed for at farvefæste, og der kunne fås kro- og brændevinsprivilegier, hvilket sidste ellers var forbeholdt købstadsfolk.

De, der ville bosætte sig, skulle få anvist jord af regimentskvartermester Falck og ammanden. Der var i forordningen indflettet et forbehold om, at kolonisering ikke kunne ske, hvis det medførte ringeste præjudice eller fornærmelse for lodsejerne udi heden. I dette spørgsmål var regeringen bogstavelig talt på usikker grund.

Det omtalte område, Alheden, bestod dels af tidligere opdyrkede, nu opgivne arealer, dels af kongelige vildtbaner og dels af strækninger, der blev betragtet af stor-godsejere som deres egne.

Det lykkedes ikke at kolonisere heden i 1720'erne, og først i 1751 gjordes et alvorligt forsøg på at tage sagen op igen. Frederik 5. nedsatte en kommission, der skulle afhøre indbyggerne ved hedens randlinier og skaffe regeringen oplysninger om jord-bonitet n. lign. de forskellige steder. Det viste sig, at både godsejere og bønder på disse kanter var imod tanken om hede kolonisering, og alle mente de at have hævd på større eller mindre græsningsrettigheder på lyngarealerne.

På det grundlag måtte kommissionen råde kongen til at opgive bosættelsesprojektet, Jordbunden var for tør og sandet for kompakt, ler til byggemateriale fandtes ingen steder, og endelig var der grund til at tage den udtalte lokale modvilje i betragtning.

Frederik 5. fastholdt imidlertid sin ide, utvivlsomt opmuntret af A. G. Moltke, og udstedte i november 1751 en ny forordning om videre frihed for dem, som vil bygge og sig nedsætte i hederne i Jylland. De lovede friheder fra 1723 blev gentaget, men yderligere tilstod forordningen nybyggere fritagelse for tiende af enhver slags, og kongen proklamerede, at han for sin part ville afstå Alheden dog ikke jagtrettighederne - i de tilfælde, hvor lodsejere til de byer og gårde, som efter matriklen haver græsning i denne hede, kan forene sig om at bygge gårde eller huses.

Hvad andre jyske heder angik, kunne folk bosætte sig, når de indgav ansøgning til amtmanden; det måtte åbenbart blive amtmandens hovedpine at komme overens med de lodsejere, der stadig påberåbte sig græsningsrettigheder.

Lauenburgeren **Ludwig von Kahlen** (militærmand med indsigt i landmåling) fremlagde et projekt til kolonisering og opdyrkning af Alheden, og med kongelig tilladelse samt en beskeden pengestøtte, slog han sig i 1755 ned i en selvbygget gård nær Skive-Kolding landevej; han døbte stedet **Kongenshus**. Få måneder senere drog han til Mecklenburg for at hverve kolonister. Han fandt også 10-12 personer, men da de var nået frem og havde taget forholdene i øjesyn, mistede de lysten til at blive. Von Kahlen fortsatte at søge efter kolonister og fik samtidig opbrudt heden omkring Kongenshus. Han gravede brand, anlagde et havestykke og fik i løbet af få år opdyrket jord til mere end 20 tønder rugsæd; to bæster og to stude brugte han til pløjningen.

Da regeringen påbegyndte en opmåling af heden og skulle have draget skel mellem de kongelige og de privatejede dele, blev han udnævnt til landmålingskommissær og sled trofast med denne opgave. Efterhånden var han dog en gammel mand, og det lykkedes ham ikke at vende foretagendet til en succes. I 1765 blev han afskediget og flyttede til København¹; hans uegennyttige og redelige pionerindsats for staten fik aldrig en rimelig påskønnelse.

I 1757 ansatte regeringen den tyske kameralist **J. H. G. von Justi** til at føre hedesagen videre. I Erik Pontoppidans nyetablerede *Oeconomisk Magazin* agiterede von Justi for hedespørgsmålet, og landøkonomer opfordredes til at indsende afhandlinger om emnet; blandt andre fik Søren Testrup og Jørgen Andersen Schöist tildelt guldmedaljer for deres besvarelser.

Justi var i virkeligheden temmelig uvidende om de danske heders beskaffenhed, og hans kolonisationsprojekter var alt for optimistiske. Trods dette vandt hans planer bifald i hofkredsen et stykke tid. Efter ham meldte nok en tysker sig hos kongen med planer ved navn

¹ Forkert: I 1766 blev han, efter flere ansøgninger, kaptajn ved en militærenhed i Fladstrand (nuværende Frederikshavn), og her døde han som capitaine og chef for garnisonen i Fladstrand i 1774, 70 år gammel ifølge kirkebogen. Kilde- WIKI.JRJ.

J. Fr. Moritz. Han lovede at finde kolonister i Rhinegnene og opererede med et veritabelt net af agenter og underagenter, der i første omgang hvervede en halv snes familier. Efter diverse genvordigheder nåede de frem til Viborg i oktober 1759. De følgende måneder fik han yderligere trukket 265 familier til.

Hverken den danske administration eller jyderne omkring heden viste dog større tolerance eller imødekommenhed overfor disse kolonister. Deres levevis adskilte sig radikalt fra danskernes, og deres bosætning blev fulgt af chikanerier på alle måder. I løbet af 1760'erne tyndede det derfor stærkt ud i de tyske familiers tal, nogle begav sig afsted til Rusland, hvor Katharina 2.s regering lokkede med bedre tilbud for kolonister. Andre vendte hjem til deres tyske fødeegn, adskillige blev sat i tugthuset af den danske administration, og endelig flyttede en lille snes familier til Randbøl hede. I 1768 var der således blot 49 familier (240 personer) tilbage på Alheden. I kolonien Frederikshøj (nu Grønhøj) med tilliggende bebyggelser fandtes dog ved folketællingen i 1787 55 familier, der ifølge navnene må have været af tysk afstamning.

Amtmand **Hans de Hoffman** tog initiativ til at få dannet en kommission for hedens opdyrkning, som fik regeringens opbakning. Den tog sig fra 1760 især af retslige problemer, der uundgåeligt dukkede op i takt med tilstrømningen af fremmede, og kommissionen fik myndighed til at pådømme sager i første instans. I 1761 approberede den også et såkaldt videbrev for kolonierne på Alheden. Det omfattede ikke mindre end 74 paragraffer. Nybyggerne på Frederikshøj havde selv gjort indstilling om at få en Dorfbuch, som de var vant til at have i hjemlandet, og hedekommissionen bestemte, at den affattede Dorfbuch skulle gælde for alle tyske kolonier *"såvel i Alheden, i Silkeborg og Hals amt, som i Randbøl hede i Koldinghus amt"*.

Statsindgreb i hedekolonierne

Som tiden gik, demonstrerede myndighederne en udtalt mangel på overblik og sigte med hele kolonisationsprojektet. Tilsyneladende havde regeringen mest tænkt på folkeforøgelsen og på at få tilført flittigt arbejdende familier i overensstemmelse med merkantilismens grundsætninger.

Den Hoffmanske hedekommission tog ikke med blide hænder på de fremmede, og allerede i 1762 rådede den kongen til at indskrænke beboernes tal, da mange af dem angiveligt var *"slette agerdyrkere... og alt for kostbare lærlinge... desuden vilde og uartige"*. Da der netop var sat gang i oprustningen, på grund af krigstruslen fra Rusland, kom forslaget meget tilpas, og kongen udbad sig en liste over kolonister, som burde udrenses. Kommissionen indstillede 68 familier fra Alheden og Randbøl hede, og Hoffman kunne personlig give ed på, at disse folk havde vist sig helt uduelige til agerdyrkning. Uden varsel tvang regeringen så de pågældende folk ud af landet igen, og herved opstod en del panik blandt de øvrige tyske kolonister. Det blev ikke bedre af, at regeringen nogle uger før bortvisningen havde beskåret en tidligere indført

dagpengebetaling. Uroen var så stor på heden, at det kunne frygtes, alle ville rejse bort i samlet flok. Fra Rente-kammeret blev derfor hurtigt udsendt såkaldte husbondholdsbreve til kolonisterne, der i formuleringen lovede dem en selvejer-status fremover, hvilket lettede på stemningen. Det var også på tide, i betragtning af at Moritz under hvervekampagnen havde lovet folk fæstebreve på gård og jord.

Fra 1764 begyndte E. Reverdil² (Christian 7.s opdrager) at blande sig håndfast i kolonipolitikken, idet han mente, at eksperimenterne efterhånden havde været bekostelige for statskassen. Rentekammeret fik således besked om at meddele kolonisterne, at såvel de sædvanlige dagpenge som fourageleverancerne ville ophøre med udgangen af 1765. Hvis familierne ikke ville blive på disse nye betingelser, skulle de aflevere redskaber og kreaturer efter afholdelse af syn, før de forlod landet.

Ikke mindre end 85 familier besluttede sig herefter for at rejse, og da de fremmede nu havde taget det første brydsomme slid med jorderne, var der ganske megen interesse hos danske gård- og husmænd for at komme til.

Et af de betydelige fejlgreb under kolonietableringen var, at tilflytterne havde fået lov at slå sig ned, hvor de ville. Resultatet var blevet sammentrængte bebyggelser, hvor folk havde lang vej ud til de dyrkbare arealer. Fra midten af 1760'erne måtte staten punge ud for at få organiseret nogle udflytninger, og da 85 familier nu forlod landet, benyttede man lejligheden til at reducere antallet af hedegårde bl.a. i Frederikshåb, i Moltkenborg, i Frederiksnåde og på Skygge Hede³.

I Havredal på Alheden blev kolonisterne på gårdene, men i Grønhøj flyttede halvdelen, og de resterende fik tilladelse til at drive de tomme gårde med henblik på, at børnene siden skulle overtage dem.

Både befolknings- og bebyggelsesstrukturen undergik forandringer på heden i 1760'erne og 1770'erne. På Alheden forblev Frederiksnåde og Frederikshøj (Nu = Grønhøj), som de var anlagt og med ren tysk befolkning, men på Randbøl og Skygge heder strømmede danskere til og blandede sig efterhånden med de tyske familier. I 1769 blev de endnu u-udskiftede kolonier på Alheden udskiftet ved kongelig resolution, og man lovede udflytterne en del friheder bl.a. for tiende. Ved begyndelsen af 1770'erne skønnede hedekommissionen, at kolonisterne klarede sig så godt, at de ikke længere kunne være berettigede til særlige former for regeringsstøtte. Fra 1802 fik de pålagt at svare kongelige skatter og at stille soldater til fædrelandets forsvar.

² https://biografiskeksikon.lex.dk/E.S.F._Reverdil. I øvrigt var det kronprinsens anden opdrager, Ditlev Reventlow, der som chef for Rentekammeret svang sparekniven!

³ Faktum er, at ved udgangen af 1765 var ud af de ca. 300 tilvandrede familier kun 61 tilbage, dvs. ca. 1/5-del!

I 1798 fandt en taksation og skyldsætning sted af samtlige ejendomme under kolonierne, men da skatterne skulle inddrives i 1802, forekom skyldsætningen at være for lav, hvorefter man forhøjede den med ca. 25%.

Udsigterne til at få en hedeopdyrkning i stand ved hjælp af tyske kolonister var i de første mange år ret nedslående. De lokale statsembedsmænd forstod sig kun lidt på hedelandbrug, og tyskerne kendte intet til hedens natur og var i bedste fald folk, der hjemmefra havde været vin- og have dyrkere. Regeringen udleverede granfrø til brug for opelskning af skov også almindelig fyr ville man have til at gro, men væksterne måtte opgives. Først i 1780'erne havde man fået tilstrækkelig erfaring med hedejorden til, at en egentlig plantagedrift kunne begynde.

Sammen med husdyr leverede regeringen også kløver og lucernefrø, men heller ikke det egnede sig til jorden. Det var hof. præsten i Glücksburg, **Ph. E. Lüders**, der blev en slags redningsmand for nybyggerne ved at agitere for **kartoffeldyrkningen** hos hedeboerne. Den kunne i gode år give 6 fold på hedejord, men knoldene var små og beskedne i sammenligning med de senere forædlede sorter.

Hen mod år 1800 viste rapporterne, at der efterhånden var blevet opdyrket 35 td. land pr. gård i gennemsnit, og i det lange løb gav hedekolonierne pæne indtægter for statskassen⁴. I 1780'erne var der almindelig tilfredshed over udviklingen i regeringen.

Kolonisationsprojektet som sådant var ikke en original dansk nyskabelse, men nærmere en strømning, der lå i tiden. Som nævnt foranstaltede **Katharina 2.** hvervninger af kolonister til russiske egne og i en målestok, der langt overgik den danske. **Frederik 2. af Preussen** havde allerede i 1740'erne indkaldt folk til opdyrknings, og i 1760'erne søgte den spanske regering at hente flamlændere og tyskere ind på dens områder.

Kilder mv.

Kilde:

*"Det danske landbrugs historie II
1536-1810"* Udgivet 1988.

(Side 304 – 310)

Redigeret af:

Claus Bjørn

under medvirken af

⁴ Hm – den konklusion ved jeg ikke, hvor forfatteren har fra, men måske tænkes der på kartoffeltyskernes efterkommere, der har beriget landet...

Troels Dahlerup

S.P. Jensen

Erik Helmer Pedersen

(Kilden bygger næsten udelukkende på Vald. Andersen: Den jyske hedekolonisation, 1970).

Teksten er kopieret primo marts 2026 af Jørgen Riis Johansen, idet den fremtræder som et kort og koncist sammendrag, der dog medtager en del af de væsentligste aktører og hovedtrækkene i projektet.